DE VESTIGING DER GEREFORMEERDE KERK -
IN NOORD-HOLLAND, 1572—1608,

DOOR

F. S. KNIPSCHEER.

V.

C. TOEZICHT OP LEER EN LEVEN.

1. Het toezicht op de leer.

Hierover kan ik in dit bestek niet veel zeggen. Het onderwerp is bovendien behandeld in mijn werk: „De invoering en de waardeering der Gereformeerde belijdenisschriften in Nederland vóór 1618”, (Leiden, A. H. Adriani, 1907), dat, zooals aldaar in de Voorrede op blz. 4 is aangegeven, eigenlijk dit uitgewerkte onderdeel is van deze studie. Men zal toegeven eensdeels, dat „het toezicht op de leer” zich niet met een enkel woord voor Noord-Holland in het bijzonder liet behandelen, anderdeels dat deze studie, die reeds zeer lang is, al te uitvoerig zou worden voor dit tijdschrift. Ik moest mij dus in de beschrijving van „De Vestiging der Gereformeerde Kerk in Noord-Holland” beperken tot de uitwendige organisatie en de bepalingen en maatregelen om haar in stand te

houden. Al kan de nadere kennismaking met onze Gereformeerde vaders dus hier niet geschieden, deze ligt toch door mijn bovengenoemd werk binnen aller bereik. Ik heb de wijze waarop zij de leer handhaafden en de plaats die de belijdenisschriften daarbij innemen anders — en naar ik hoop beter — geteekend dan veelal zonder — of met eenzijdige — gebruikmaking der bronnen is geschied ¹⁾.

De provincie Noord-Holland bekleedde in de geschiedenis van de handhaving der leer eene belangrijke plaats. Niet alleen vergaderden de Noord-Hollandsche synoden reeds in 1572 en gedurende de eerstvolgende tijden meermalen 's jaars, maar ook namen zij tegenover de Nederlandsche Geloofsbelijdenis langen tijd een zeer gematigd standpunt in. In geen geval eischten zij van de leden en de predikanten der Kerk een zich houden aan elk artikel en aan „hare volledige, letterlijke uitspraken”, noch zouden zij naar dien maatstaf de menschen vaneen scheiden. Maar zij hoopten allen te vergaderen onder dit vereenigingssymbool, dat zij zóó ruim en mild gesteld achtten, dat er voor bijna niemand eenig bezwaar kon zijn om zich te vereenigen tot ééne Kerk. Wie dát weigerde moest een „scheurmaker” genoemd worden! De synode, die in 1573 te Alkmaar onder voorzitterschap van Jan Arentsz. werd gehouden, was daarvan een voorbeeld. Niet

1) De volgorde der hoofdstukken in mijn werk is aldus: INLEIDING: De handhaving der leer in Europa buiten Nederland vóór de vestiging der Gereformeerde Kerk ten onzent. *a.* Luther en de Luterschen; *b.* Calvijn en de Calvinisten; *c.* De Palz. — HOOFDSTUK I: Het standpunt der Nederlanders tegenover de Belijdenisschriften vóór de vestiging der Gereformeerde Kerk. *a.* De eerste Nederlandsche hervormers; *b.* De eerste Calvinisten; *c.* De eerste synoden in de Zuidelijke Nederlanden. — HOOFDSTUK II: De handhaving der leer door de groote synoden vóór 1618. *a.* De synoden der vluchtelingen; *b.* De nationale synoden in Nederland; *c.* De Nederlandsche Geloofsbelijdenis is niet algemeen bekend. — HOOFDSTUK III: De belijdenisschriften in de particuliere synoden: *a.* Noord-Holland; *b.* Zuid-Holland; *c.* Zeeland; *d.* Gelderland; *e.* Overijssel; *f.* Utrecht; *g.* Friesland; *h.* Groningen; *i.* Drente. — HOOFDSTUK IV: De onderteekening van den Heidelbergischen Catechismus (overzicht) en Slotwoord.

minder behoorden daartoe de pogingen, die in het werk zijn gesteld om Andreas Volkertsz., Taco Sybrantsz., Cornelis Wiggertsz., Clemens Maertensz., Cornelis Meynaertsz., Petrus Aemilius, Johannes Wallenius en Adolphus Venator voor de Kerk te behouden, niettegenstaande hunne afwijkende gevoelens. Deze laatste geschiedenis met Ad. Venator in 1608 was echter alleen, zooals Trigland terecht opmerkt, „de eerste noordwester bries, die tegen de Gereformeerde Kerk is losgebroken, geweldige bode van het groote onweder, dat kort daarna” (nl. eerst in 1618) „de kerk op het punt bracht van te vergaan”. Tot de dagen der Dordtsche Synode van het laatstgenoemde jaar bleef die milde geest in praktijk.

De Heidelbergse Catechismus werd vóór 1608 alleen op de scholen geleerd en in de kerken gepredikt. Vóór dien tijd is hij slechts in enkele bijzondere gevallen ter onderteekening voorgelegd. In 1608 was deze onderteekening „een nieuwe manier van doen”.

2. De verhouding tot de overheid (Kerkenorde, huwelijk).

Over de synoden, vooral de nationale synoden, over de geestelijke goederen, beroepingen, enz. was er, zooals wij hier en daar reeds opmerkten, telkens briefwisseling met de overheid noodig. Duidelijk blijkt ook uit de commissarissen, die namens de regeering voortdurend de vergaderingen der synoden hebben bijgewoond, dat de overheid van de kerkelijken gehoorzaamheid aan hare bevelen eischte. Wat de synoden boven alles wilden, was eene goede, algemeen geldende, kerkenordening, die de Staten zouden goedkeuren. Beginnen wij met de herinnering, dat men in 1581 te Middelburg eene kerkenorde ontworpen had, die echter door de Staten zonder goedkeuring was terzijde gelegd¹⁾. Het verwondert ons niet, dat de Staten

1) Dr. J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervormde Kerk*, 2de druk, blz. 123, 141 vgg.

aanstonds in 1582 van de nationale synode te Haarlem een schrijven ontvingen ¹⁾ met de ootmoedige bede: „dat hare E. believe wille, die swaricheden, die opte kerckenordeninge sullen mogen innegebracht syn, aen den synode over te schryven, opdat deselve in communicatie ende overweginge mogen geleecht worden, ende opdat men eenmael een goede vaste ordeninge in der kercken hebbe, daerna een yegelijk in derselver kercken, om alle onraedt te vermyden, schuldich sy, hem te reguleren”. Eenige dagen later ²⁾ zijn er door deze synode vier predikanten gedeputeerd, om in dezen werkzaam te zijn, nl. Hillebrandus Cuneus van Hoogkarspel, Joh. Damius van Haarlem, Arnoldus Corneli Crusius van Delft en Hendrik Corputius van Dordrecht. Zij moeten trachten te bewerken, dat de kerkenorde bevestigd worde, of dat men ten minste tot zulk eene kome, „daerna de magistraten, dienaers ende lidtmaten hen reguleren mogen”. De kosten, door hen te maken, zullen komen ten laste der kerken van Holland; zij zullen worden voorzien van een credentiebrief. Dit heeft niet veel gebaat; althans in 1586 ³⁾ „zyn by sommige steden zeker zwaricheyden voergeworpen tegen die kerckenordinantie, in die vergaerdinge tot Middelborch geraempt, daeromme deselfde tot noch toe generaelyck nyet geaccepteert is”. Daarom „wert begeert, dat zyne Excellentie believe wil, dieselfde te confirmeren” ⁴⁾. Wel hebben de Staten van Holland in 1582 eene kerkenorde ontworpen ⁵⁾; maar daarin waren eenige artikelen, waarover de leden der synode „haer hertelycken beswaert zouden vinden, overmits haer bedunct dieselfde te strecken tot verstooringen der goeder kerckelyck vrede ende ordeninge, by welcke de Heere dese landen wonderlycken heeft beschermt”. Daarom zal, in vereeniging met Zuid-Holland, aan Z. Excellentie worden „voergedraegen, ten eynde zyn Exc. gelieve, met behoirlyck advys daerinne te remedieren”. Nog eens willen

1) Blz. 95 vg.

2) Blz. 102.

3) Blz. 136.

4) Zie verder C. Sepp, *Drie Evangeliedienaren*, blz. 60 vgg.

5) Blz. 122.

de Staten in 1591 eene kerkenordening maken, die echter evenmin de goedkeuring der Kerk kan verwerven. Hierin werd o. a. bepaald, dat geene kerkelijke vergaderingen mochten gehouden worden, dan ten overstaan der overheid en dat alleen kerkelijke, geene politieke, zaken mochten behandeld worden ¹⁾. Toen de commissarissen in 1591 voor het eerst ter synode kwamen ²⁾, heeft men hen beleefd verzocht, bij de Staten te bewerken, dat deze kerkenorde niet zou worden ten uitvoer gelegd, vóórdat zij door de kerk en hare vergadering zou zijn goedgekeurd. Zij beloofden, hun best te zullen doen ³⁾.

Bezwaren tegen de kerkenorde, zoo besluit de synodale vergadering in 1607 bij de voorbereiding der nationale synode, wil men wel aanhooren ⁴⁾, maar de spreker moet „in alle saecken hem den oordeele des nationalen synodi onderwerpen, ende al hetgene van den synodo int gemeyn, off by de meeste stemmen (der classen) besloten wort, sal hy voor een eyndelycke ende definitive sententie houden”.

Behalve over de kerkenorde, heeft de synode ook over enkele andere zaken met de overheid onderhandeld. In 1592 vraagt men ⁵⁾, of de Staten de boeken, die strijden tegen de reine leer, bij plakkaat willen verbieden. — In de synode te Middelburg was (1581) besloten, dat, „soo t' eeniger tyt vredehandelynge mochte voorgenomen worden, in dat quartier, daer de handelynge voorvalt, de E. heeren Staten vermaent sullen worden, dat niets tot toelatinge der superstitiën ende afgoderien des pausdoms en soude gehandelt worden”. Dat herinnert men zich in 1607 en men besluit „met aller vlyt daerop te letten” ⁶⁾. Buitendien had men nog veel te doen met de overheid,

1) Dr. H. C. Rogge, *Johannes Wtenbogaert*, dl. II, blz. 63 vg.

2) Zie boven, dl. IV, blz. 263 vgg.

3) Blz. 161. Zie verder: C. Hooyer, *Oude Kerkordeningen*, blz. 324—350.

4) Blz. 413.

5) Blz. 166.

6) Blz. 420; Dr. J. Reitsma, *Geschiedenis*, 2e dr., blz. 183 vgg.; Mr. J. C. Naber, *Calvinist of Libertijnsch?* blz. 47 vgg.

die, de Gereformeerde religie erkennende, daarbij meer de bedoeling had, als machthebbend beschermheer der kerk op te treden, dan haar gewillige dienaar te zijn ¹⁾. Dit toonde zij bijv. in de zaken van Taco Sybrantsz. en Cornelis Wiggertsz. ²⁾ enz.

Het huwelijk.

Wie wil weten, welken invloed de Ned. Herv. Kerk ten onzent op de wettige huwelijkssluiting heeft geoeffend, kan alles, wat daarover te verzamelen is, bijeenvinden in de desbetreffende artikelen in het „Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis”, Nieuwe Serie, dl. II, blz. 217—275 en blz. 359—396: „De Ned. Herv. Kerk in haren strijd voor het wettig huwelijk”, door Prof. Dr. L. Knappert. Bij het bewerken van deze artikelen is ook een zorgvuldig gebruik gemaakt van onze Acta.

3. De censuur over menschen en boeken.

De predikanten stonden onder toezicht der classen. Reeds in 1573 werd besloten ³⁾, dat men voor „die discipline der dienaeren zou volgen die forme ende maniere die in de Engelsche ordonnantie, door salige Joannem à Lasco ende Martinum Micronium gemaect” ⁴⁾. Dit komt hierop neer, „dat die dienaeren alle gelyck om die dry maenden te saemen koemen, ende dat die preses daerin eerstelyck dat gebet met ende by allen doet”. Daarna vermaant hij allen en zichzelf, zich „ganselyck van alle verdorven genegentheiden te ontleeden, ende alle vleeschelycken hoochmoet gans af te leggen”. Ieder op zijne beurt, beginnende met den voorzitter, gaat naar buiten,

1) Dr. J. Reitsma, *Geschiedenis*, 2e dr., blz. 139 vgg.

2) Zie beneden, onder D, No. 19 en 20.

3) Blz. 14 vg.

4) Later volgde men de Fransche kerkenorde van 1559, die te Emden als grondslag was aangenomen. Dr. J. Reitsma, *Geschiedenis*, blz. 138; zie ook boven, dl. IV, blz. 372—375.

waarna ieder wordt afgevraagd, of hij iets tegen den buitenstaande in leer of leven heeft. Zijn er twee of drie getuigen, die iets openbaren, dan wordt dit hem „met wysheyt ende godvreesentheyt sonder bitterheyt tot berispinge ende beteringe voergesteld”. Is er niets tegen hem in te brengen, „soo looft ende danckt men God daervan”. Zóó doe men ook in alle consistoriën der gemeenten, en men deele het telkens vooraf aan de gemeente mede. Ieder wordt zóó in de gelegenheid gesteld, zijne beschuldigingen te uiten. Het geschiedt, „om alzoo alle lastermuylen, die zeer haest dat evangelium om eenige gebreken der dienaeren lasteren, gans toe te stoppen”. Men gebruike bij dit alles evenwel groote voorzichtigheid. Vooral in de gemeente onderzoekte men eerst den aanklager en zijne klacht, eer men hem toelaat. Anders zou deze van den handel der discipline „een schimpachtich schouspel der spotteren maecken”. De „beleydinge van die procedure”, die hierna volgen kan, is „meest gevordert by den classe”, waarbij soms anderen worden toegevoegd, om „de excommunicatie te voorderen” ¹⁾. Eerst werd de schuldige „vermaand”, daarna „zyn persoon voergesteld”, vervolgens „tot op die excommunicatie geprocedeert”. Dit heet wel eens: „de drie trappen”. Men bepaalt in 1601 ²⁾, dat de discipline alleen „tegens bekende sonden” kan worden gebruikt; wanneer er slechts „suspitie” bestaat, moet er, omdat de christen zich ook behoort te onthouden van den schijn des kwaads, behoorlijk worden vermaand. Of kleine en groote zonden naar éénen maatstaf in de kerk behooren gestraft te worden, deze vraag, „die de algemeene kerken aangaat”, bewaart men tot eene generale synode ³⁾. Intusschen zullen de gemeenten daarin met oordeel handelen naar den eisch der zaak.

Wanneer lidmaten zich schuldig maken aan dansen ⁴⁾, „onordelic byslapen ende bancroetieren, etc.”, dan zullen zij „tot wechneminghe der ergenisse daerover kerckelicker-

1) Blz. 146.

2) Blz. 306.

3) Blz. 322.

4) Blz. 273.

wyse gecensureert werden". Zoeken zij zich daaraan te onttrekken, door „naer een ander plaetsen te verreijzen, dat men met de discipline voortvare, ende sulcx sal geschieden in de gemeynte, daer de ergernisse gevallen is, behoudens dat deselve sal communiceren in desen met de kercke, daer sy gecomen sijn te woonen, opdat sy oock met vermaninge aen soodanige souden aenhouden". De cl. Hoorn wil in 1597 ¹⁾ „duyterste afsnydinge" doen plaats hebben niet „voor de geheele vergaderynge, maer voor de besloten gemeente, ende alsulcx voor den mannen lidtmaten derselfder, vuyt oorsaecke, dat de stichtinge der gemeente daeran gelegen is". De synode keurt dit voorstel niet goed.

Een zekere Jan Claessen was eens in een verschil met zijn kerkeraad te Hensbroek „vant nachtmael des Heeren ghesuspendeert" ²⁾. Het gold waarschijnlijk eene verkiezingskwestie. De classis echter had den beschuldigde in het gelijk gesteld. De kerkeraad komt zich hierover bij de synode beklagen, bij monde van den leeraar Jacob Laurensz., in 1602. De synode was het met de classis eens en merkt op, dat het gezag der kerk te Hensbroek door hare uitspraak niet te lijden heeft.

De censuur over boeken. — Reeds in 1571 te Emden heeft de synode zich het recht voorbehouden, om de boeken, die men wilde uitgeven, te beoordeelen en al of niet geschikt te verklaren ³⁾. Hierover wordt in 1574 te Dordrecht bepaald ⁴⁾: „De broeders achten, dat tot wtroeijinghe der valscher leeringhe ende dwalinghen, die door het lesen der ketterischen boecken meer ende meer toenemen, dese navolghende middelen ghevolcht behooren te worden. Ten eersten sullen de dienaers van den predickstoel tvolck tot de lesinghe der bibelsche schriftuyre vermanen, ende van de onghesonden ketterischen boeken afmanen, doch de namen der boecken spaerlick noemende. Ten tweeden sullen die boeckvercoopers,

1) Blz. 233 vg.

2) Blz. 319 vg.

3) C. Hooyer, *Oude kerkordeningen*, blz. 75.

4) Deel II, blz. 132.

der reijne leere toegedaen, van den dienaren vermaent worden, dat se sulcke boecken niet en drucken, noch vercoopen. Ten derden sullen de dienaers in de huijsbesoeckingen der lidmaten der ghemeijnte besien, of in haren huijsen eenighe schadelicke boecken sijn, opdat se haer vermanen mueghen, sulcke boecken wech te doen".

De volgende boeken komen ter sprake:

1. Libel van Dirk Pietersen ¹⁾. 2. „Sermones Calvinii” over Job ²⁾. (De vertaling van dit werk wordt opgedragen aan Joh. Florianus). 3. „De divortiis” van Beza ³⁾. (Geeft het antwoord op de vraag: of iemand, om overspel wettig gescheiden, tot een nieuw huwelijk mag worden toegelaten). 4. „In examine synodi Tridentinae” in loco „de matrimonio” ⁴⁾. (dito). 5. „De nuptiis”, door Hemmingius. (dito). 6. Homiliae over Daniël”, door Bullinger, en: „De chronycque” ⁵⁾, vert. door Gerardus Gallinaceus, ook geheeten: „Commentariën”. De herziening dezer vertaling is eerst opgedragen aan Mart. Lydius, vervolgens aan Corn. Hillenius, (die zeide geen Latijnsch ex. te hebben, hetgeen hem is toegezegd door Andr. Demetrius), eindelijk aan Arnoldus Corn. Crusius te Delft. 7. Werken van Coornhert, „lasterlijk” genoemd, „daer de fundamenten der religie mede aengetast worden” ⁶⁾. 8. „Seyndbrief” van C. Coolhaes ⁷⁾, aan de classen van Zuid-Holland rondgezonden. Hij blijft daarin bij zijne dwalingen. Het is later opnieuw gedrukt en in het openbaar verkocht. 9. Drie boeken van Coolhaes ⁸⁾. Men zal tegen dit werk vol dwalingen een boekken maken, om het zonder bitterheid te weerleggen. 10. „Remonstrantie van Leyden aen de Staten”. Dit stond in Maart 1582 met N°. 8 „openbaerlick veyl” ⁹⁾ en is in

1) Zie boven, blz. 258.

2) Blz. 97.

3) T. a. p.

4) *Catalogus van de Bibliotheek der Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam*, 1885, dl. I, blz. 213.

5) Blz. 101 enz. *Catalogus* voorn., blz. 193.

6) Blz. 103, 134. *Catalogus* voorn., blz. 194.

7) Over de werken van Coolhaes, hier en straks genoemd, zie: Dr. H. C. Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes*, dl. II, blz. 231 vg. en de daar genoemde plaatsen.

8) Blz. 109, 114 vg., 134.

9) Blz. 113, 237.

1597 herdrukt met „smadelijke voorrede”. Men zal den schrijver trachten op te sporen. 11. „Verantwoordinge”, hierop door eenigen van Zuid-Holland geschreven. 12. Boeken van Coolhaes daartegen. 13. „Nederlantsche bekentnisse des geloofs”, in 1582 opnieuw vertaald ¹⁾. 14. „De psalmen” van Marnix van St. Aldegonde ²⁾. 15. Boekje ter weerlegging van de voorrede van „twoort Godts” van Marnix van St. Aldegonde. Het is in het Fransch geschreven en zal worden beantwoord ³⁾. 16. Schriften van Harangius, Herbertsz., enz. ⁴⁾. Herbertsz. moet eene nadere verklaring over zijn werk laten hooren in 1586, maar in 1587 is dit niet „geeffectueert”. Men zal er werk van maken. 17. „Predicatiën” over den Catechismus door Balth. Copius, in het Duitsch, vertaald door Carolus Agricola (?) ⁵⁾. 18. „Van de predestinatie ende anderen hoofdstucken des geloofs”, door Gellius Snecanus, 1592 ⁶⁾. Men zal de beantwoording overlaten aan Friesland en de professoren te Franeker. 19. „Bouxkens der juecht” door Wederdoopers geschreven ⁷⁾; zij moeten geweerd worden. 20. „Apologie” ⁸⁾. 21. Een boek, door Gerrit Jansz. te Amsterdam ontleend aan Nicasius van der Schuere. Het moet worden weerlegd ⁹⁾. Na twee jaren is dit niet geschied, maar ook onnoodig geacht, daar het vergeten is. 22. Hans de Ries, „Cort ende claer bewys”, enz. ¹⁰⁾. Cornelis Bockaert, die tegen hem had gedisputeerd, moet weten, of hij het zal beantwoorden of niet. 23. Eenige papistische boeken ¹¹⁾, moeten weerlegd. 24. Boek van Corn. Wiggertsz. ¹²⁾ moet worden beantwoord door de proff. van Leiden. 25. Nieuwe

1) Blz. 112.

2) Blz. 112.

3) Blz. 235.

4) Blz. 140. Over de geschriften van Hermanus Herbertsz., zie: Dr. H. C. Rogge, *Caspar Coolhaes*, dl. II, blz. 233—236.

5) Blz. 141.

6) Blz. 165. Zie Glasius, *Biografisch Woordenboek*, in voce.

7) Blz. 213.

8) Blz. 226 vg. Zie beneden, hoofdstuk D, No. 9 en 10.

9) Blz. 237, 277, 281 en G. Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. II, blz. 372.

10) Blz. 237 en *Catalogus* voorn., dl. II, blz. 227.

11) Blz. 252.

12) Blz. 257, 269, 280. Zie beneden, hoofdstuk D, No. 20.

„Bijbel” der Wederdooperen ¹⁾. De fouten daarin zullen worden aangeteekend; dit werk wordt echter niet voleindigd. 26. Beschrijving der „Nederlandsche Chronijcken ende oorspronck der Nederlandsche oorlogen” ²⁾. 27. „Redenvreucht of Democritus”, door Ad. de Jager (Venator), „met onstichtelycke materie” ³⁾. 28. „Bruijloftsgedicht” door denzelfden, „met quetsinge van de gemeijne eerbaerheydt”, enz. ³⁾. 29. „209 artijckelen”, „een onbehoorlyck schrift, allen classen overgezonden, een „libel fameus”, enz. door denzelfden. 30. Schriften van Joh. Piscator ⁴⁾. 31. „Hoogduijtsche Bijbel”, door Joh. Piscator te vertalen door W. Baudart ⁵⁾. 32. „Wechbereyder”, enz. ⁶⁾. 33. „Bijbel Tremellii”; zal ook niet worden vertaald ⁶⁾. 34. Een boekje geschreven „bij de partijen der drie versoende rotten der Wederdooperen” in 1604 ⁷⁾. 35. Een boekje van Jac. Pietersz. v. der Meulen ⁸⁾. 36. „Tien Redenen van Edmundus Campianus”, vertaald en door Withakerus weerlegd. Deze „Weerlegging” zal worden vertaald, doch dit is in 1608 nog niet geschied ⁹⁾. 37. „Commentaria of Uytlegginge over de Psalmen” door Henr. Mollerus ¹⁰⁾, vertaald, maar niet gedrukt, tenzij mede door „een correcteur” herzien.

Aan het te Dordrecht in 1574 bepaalde ¹¹⁾ wordt het volgende toegevoegd in 1582 ¹²⁾. — Coolhaes wordt „scherpelycke belast, geen zyne boecken noch geschriften meer wt te geven, ende de wtgegeven boecken sullen worden opgehouden, ten eynde dieselve niet voerder vercocht

1) Blz. 283, 293 en *Catalogus* voorn., dl. I, blz. 24.

2) Zie boven, blz. 173 en beneden, hoofdstuk D, N°. 21. Verder: Dr. H. C. Rogge, *Joh. Wtenbogaert*, dl. I, blz. 321 vg. en: *Catalogus der Bibliotheek van het Stedelijk Museum te Alkmaar*, dl. I, blz. 37 vg.

3) Blz. 355—358.

4) Blz. 363, 376.

5) Blz. 385, 407, 409.

6) Blz. 405. Zie *Catalogus der Doopsgez. Bibl. te Amsterdam*, 1885, dl. I, blz. 23. 7) Blz. 364.

8) Blz. 364. Zie *Catalogus* voorn., dl. II, blz. 229.

9) Blz. 418, 424.

10) Blz. 419, 431.

11) Zie boven, blz. 392.

12) Blz. 115.

ende verbreydt werden". — 1586. — Bij de voorbereiding voor de Nationale synode te Den Haag komt onder de as. punten van behandeling voor¹⁾: „Dat oyck den boeckdruckeren ende vercooperen nyet toegelaeten en werde, eenige ergerlycke boecken te drucken ofte te vercoopen". — 1592. — Men besluit bij de Staten aan te houden, opdat door plakaten verboden worde²⁾: „allerlei onsuivere boecken, strydende tegen de reyne leere van Gods h. woort, in den Gereformeerden kercken hier te lande gepredict". — 1593. — De Staten hebben „op die papistische boecken ende conventiculen sekere placaten gegeven ende gepubliceert"³⁾. Met het oog hierop zal men „ter plaetzen, daer het quaet schuilt, aen den officier versoeken, om die placaten van hun geeffectueert te werden, ende soverre sulcx niet en geschiet, dat men mit seker bewijs clachtich zal mogen zijn bij die hooge overicheit, omme daerinne te mogen geremedieert werden nae behooren". — 1598. — Eene klacht over „het onordentlyck drucken der boecken". Men zal den Staten verzoeken, dat in dit misbruik zal worden „versien"⁴⁾. — 1603. — De ervaring leert, dat men bij de Staten niet met te veel verzoeken tegelijk moet aankomen; beter is het „weynich dingen teffens" te vragen⁵⁾. Daarom besluit men in de tweede en laatste plaats aan te houden, „dat die licentie van het drucken der bibelen, testamenten, psalmboecken mach geweert worden". Men had vooral het oog op de uitgaven der Doopsgezinden. — De synode van Groningen dringt er bij monde van Joh. Wallesius sterk op aan, „dat deese vergaderinge de handt daeran soude willen houden, dat die licentie van die famose libellen moge geweert worden". — 1604. — Reeds in verschillende nationale synoden was besloten⁶⁾, „dat geen dienaer ofte lidmaet sich sal bevorderen, eenich boeck in materia theologica uijt te geven, tsy van haerselven gemaect ofte, van anderen gemaect, over te setten ende door den druck uijt te geven,

1) Blz. 135.

4) Blz. 254.

2) Blz. 166.

5) Blz. 335 vg.

3) Blz. 172.

6) Blz. 347 vg.

sonder daarvan met den classe ofte synodo sich besproocken te hebben. — Soo ist, dat dese vergaderinge, tselve wederom willende indachtich maecken, daerenboven oock heeft geresolveert, dat sich niemandt en sal onderwinden, den bybel uyt te geven met eenige verniewinge, veranderinge, verbeteringe, af ofte toe-voeginge, soo der annotatiën als des texts, in wat manieren hetselfde mochte wesen, — sonder advijs der algemeijner kercken. Ende so wie hem desen sal onderwinden, sal bij den classe, ende bij faute van gehoorsaemheijt van de synodo, aengesproocken ende gecensureert werden. De licentie int drucken der fameuse libellen is al te groot hier te lande" ¹⁾! — 1605. — Door de Staten zal in deze zaak voorzien worden, volgens het rapport der gedeputeerden der synode ²⁾. Iedere predikant „recommandeere" verder deze belangen bij de plaatselijke overheid. — 1606, 1607. — Petrus Aemilius biedt der synode ter goedkeuring een geschrift aan ³⁾, bevattende eenige predicaties over Openb. 17. Hem werd in 1607 aangezegd, „dat sy wel syne neersticheyt prysen, die hy int stellen heeft gedaen, doch dat hy hetselve door den druck niet en sal uytgeven, maer alleen tot syn, ende der syner, gebruyck int schrift sal behouden". Petrus Aemilius vraagt, of dit „hem als eenen raet wiert aengeseyt, soodat hy noch op andere tyden de vryheyt soude mogen hebben, hetselve te laten drucken? Is hem geantwoort, dat het hem in vryheyt niet en wort gelaten, maer dat de broederen vastelyck resolveren, dat hyt by hem sal behouden, ende niet laten drucken". — 1607. — Toch bevindt men, dat er lidmaten zijn, die ⁴⁾ „eenige schriften, boeckskens, theses ende antitheses tegen de Jesuiten oft andersins sonder behoorlycke kennisse uytgeven. Oft het niet geraten ware, dat tot voorcominge der onstichtinge ende der onnoodiger boecken ende schriften daerin mochte versien worden? Heeft de synode besloten, dat alle schriften den gedeputeerden tot ondersoeckinge sullen toegesonden worden, dewelcke, indien noodich, oock de hulpe van die classe gebruycken sullen, onder dewelcke de authour derselver schriften wonachtich is,

1) Zie ook blz. 365.
3) Blz. 388 vg., 403.

2) Blz. 369.
4) Blz. 417, 423 vg.

also nochtans, dat de schryvers oock hare schriften der facultyt theologiae in de Gereformeerde academiën vertoonen mogen". — 1608. — De classis Hoorn wil dit besluit in zóó verre gewijzigd hebben, dat de schrijvers zich altijd tot de classen moeten wenden, en dat de classen „haere vryheyd behouden sullen, om de gedeputeerden daertoe te mogen gebruycken". Dit voorstel is niet aanvaard. Het zal bij het oude blijven, „totdat anders by den provincialem synodum sal geordonneert syn". Men weet, dat deze uitbleef tot 1618. — Men bevindt ook in 1608 ¹⁾, „dat de bybelen ende testamenten seer incorrect dagelycx gedrukt werden, doordien de drukkers de costen van de correcteurs soecken te sparen". Om deze reden zal men den Staten verzoeken, dat „ten minsten sulcke boecken, die principia religionis syn, niet en sullen by ymandt gedrukt werden dan met behoorlycke correctie, ende dat dienvolgende by de hoge overheyte verordonneert werde, dat by de respective magistraten elcker stadt, daer drukkerye is, een behoorlyck verstandich correctuer gestelt moge werden, mitsgaders den behoorlycken loon, dien hy daerover van den drucker genieten sal".

De Bijbel. — Over de vertaling van den Bijbel is reeds veel geschreven, hetgeen dus door ons niet behoeft herhaald te worden ²⁾.

Alleen willen wij het volgende nog hieraan toevoegen: In 1574 is te Dordrecht besloten ³⁾, op eene vraag van de cl. Walcheren betreffende de nieuwe vertaling, „dat men toeven sal, totdat de oversettinghe der bibel in de Francoische ende Latijnsche sprake, die nu voorhanden

1) Blz. 427.

2) Zie bijv.: Dr. J. Reitsma, *Geschiedenis* enz., 2e dr., blz. 170 vgg.; Ypeij en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, 1827, op het register, dl. IV, blz. 103; Nicolaas Hinlopen, *Historie van de Nederl. Overz. des Bijbels*, Leiden 1777; H. Q. Janssen, *Aanteekeningen betr. de Bijbelvert.*, in het *Kerkhist. Arch.*, 1858, dl. II, 1e stuk, blz. 65—77; Dr. J. Hania, *Wernerus Helmichius*, blz. 278—298; vooral: H. van Druten, *Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling*, 1905.

3) Deel II, blz. 146.

is, int licht ghecomen sal wesen, opdat men se daerwt in onse spraecke te lichter ende te beeter oversetten mach". Later heeft men dezen „voet" verlaten en besloot men, onmiddellijk uit de oorspronkelijke talen over te zetten. — Men besloot in Noord-Holland, dat tot de revisie alleen zouden worden toegelaten, die de Confessie en den Catechismus onderteeekend hadden ¹⁾. Buitendien moesten zij wezen: „godtsalich in leven ende wandel". — Wat aangaat de kosten voor het overschrijven ten dienste der revisoren, men zal aan de Staten vragen om deze te voldoen „ende indien men daer niet en obtineert, sal elck synodus draegen syne quote tot 25 gl." ²⁾.

Correctie, titel en voorrede ³⁾. — Wanneer in 1603 „eenyge correctie des bibels onder druck" is ⁴⁾, wordt der vergadering in bedenking gegeven of het niet goed ware om voortaan beter toe te zien, opdat het „principale werck der kercke niet en werde in kleinachtinge gebracht offte belettet". Ter zelfder tijd verklaren de gedeputeerden van Groningen, Zuid-Holland en Gelderland, dat zij niet zullen toestaan, dat deze bijbel van Plancius zal worden uitgegeven, voordat de synoden of hunne gedeputeerden den titel en de voorrede zullen hebben goedgekeurd. Anders zullen zij „sulcks Godt met den gebeede klagen ende daertegen geprotesteert hebben". Hierom is voorgesteld en aangenomen, dat Joh. Fontanus, pred. te Arnhem, en Joh. Bogaert, pred. te Haarlem, in Amsterdam zullen samenkomen. Kunnen zij „accorderen" over titel en voorrede met den „autheur ende drucker, dat alsdan deese bijbel sal mogen uthgaen", zonderdat hij aan de verschillende synoden behoeft te worden toegezonden. De benoemden moeten te Amsterdam eerst met P. Plancius „int prive handelen", en „so sie bij hem het besluit des synodi niet en erholden" (of: „vercrygen), dat sie alsdan

1) Blz. 281.

2) Blz. 438.

3) Blz. 327 vg.

4) Nl. de toen gebruikelijke overzetting, nu, in 1604, herzien door P. Plancius. Zie: Dr. J. Hania, *Wernerus Helmichius*, blz. 289, aant. 4 en op de volg. blz.

haer sullen vervoegen an den kerckenraet te Amsterdam". — Plancius nl. heeft in 1604 eene herziene uitgave van de gebruikelijke vertaling doen drukken, daartoe bewogen door het „lange vertreck der oversettinge". Eens — het was in 1597 — vroeg de baljuw van Beverwijk ¹⁾, hoe groote zonde iemand beging, die den bijbel en andere schriftuurlijke boeken had verscheurd en in het vuur geworpen. De classis Haarlem, die deze vraag overbracht, gaf als hare meening te kennen, dat „sulcx is een groote zonde tegens Godt ende syn heylige woort, weerdich des oordeels ende verdommenisse Godes". De straf, die hierop volgen moet, wordt evenwel overgelaten aan de overheid.

„De abuusen" ²⁾. — Er waren in die dagen vele dingen, die de ergernis der vromen opwekten. De belangrijkste misbruiken die in onze notulen voorkomen zullen wij vermelden.

Een „lombardier" mag niet tot het avondmaal worden toegelaten, zoo besluit de vergadering in 1574 ³⁾. „Want hoewel sulcke hanteeringhe van den magistraat toegelaten is, soo isse nochtans meer om der hertheyt ende boosheyt der menschen hertes wille, dan na den wille Godes toegelaten. Daerbenevens souden veele hondert menschen door die toelatinghe eens sulcken menschen gheerghert worden". Men zal in 1582 bij de Staten gaan klagen ⁴⁾ over vele zware, „schreckelicke" zonden, die hier en daar worden begaan, over vele „onordeningen, tegen de eerste ende tweede taffel der geboden Gods strijdende, opdat daerop na behooren tot affwendinge des toorns Godes ende vorderinghe der justicie, eerbaerheyt ende welstandt geremedieert moge worden. Ende sal onder andere mede vermanen geschieden van de hoerhuysen ende bordeelen, ontschaken der dochteren, ontheyliginge des Sabbaths, etc."

1) Blz. 236.

2) Zie hierover ook: Dr. L. Knappert, „Oud vaderlandsch volksleven", in den *Tijdspiegel*, 1901, blz. 274—305.

3) Deel II, blz. 148.

4) Blz. 102.

Wij zagen reeds, dat de godsdienstoefeningen door allerlei gestoord werden en dat de kerkgangers zelfs buiten de kerk menigmaal werden lastig gevallen ¹⁾. Nog hinderlijker was het „quaede gebruick”, in 1589 vermeld ²⁾, dat „de schepenen gemeenlick haere vergaederings onder die prediciën des Sondaechs houden”. Ook worden de Zondagen ontheilgd „door openbaerlyc te wercken, coopen ende vercoopen, boelhuysen, etc.”, waartegen men de hulp der Staten inroept ³⁾. Vervolgens ergert men zich aan de „vele superstitiën op de kerckhoven ende andere plaetsen”, en dat „ooc de Papisten hare affgoderye ende moettwille tegen die van de religie genoeg opentlyc be-thoonen”. Den 10^{en} Maart 1594 hadden de Staten aan alle overheden maatregelen tegen al deze misbruiken uitgevaardigd; men zal aanhouden, dat zij ook worden uitgevoerd. Intusschen zal men den advocaat zooveel mogelijk nauwkeurige aanwijzingen doen. In denzelfden geest klaagt men ook in 1596, 1598, 1601 en 1606 ⁴⁾ over „de echtmydinghe der Wederdooperen ende oneerlicken aen-vanck des houwelixen staets, die bij veele hier te lande wordt bevonden; over het vergaderen der magistraten op den Sondag, om lant te verpachten, dijcken ende slooten te besteden, over het byeencomen der pachteren, op dezelve dagen sittende, om het gelt van de imposten in te manen ende te ontfangen, item het misbruyck door het sweeren bij mannenwaerheyt, insghe-lycks der bedevaerden, dewelcke in velen plaetsen noch on-verhindert ghepleecht worden, etc.” Ook de overheden ten platten lande ontheiligen den Sabbath. Men moet hen daarover aanspreken en het anders hooger op zoeken.

Tot de meer voorkomende zonden behooren: dronkenschap ⁵⁾, dansen ⁶⁾, „nachtelijk ommeloopen der jongeluyden lancx de straeten ⁷⁾, overspelen, bedelen ⁸⁾, bankroetieren” ⁹⁾, enz. Opmerking verdient nog het volgende: Het „sweeren by mannenwaerheyt ¹⁰⁾ is een ydelen eedt

1) Zie boven, dl. V, blz. 142.

3) Blz. 171, 207, 219.

5) Blz. 122, 257.

7) Blz. 137.

9) Blz. 380.

2) Blz. 153.

4) Blz. 254, 306, 394.

6) Blz. 273.

8) Blz. 232.

10) Blz. 253.

oft affirmatie, die in de lidmaten der kercke niet en sal geduldet werden", en omdat de Staten „orde ende forme over het sweeren hebben gestelt" ¹⁾, zullen de gedeputeerden zich bevljtigen, „dat deselve by de onderoverheden werde ververscht". In het volgende jaar, 1599, zullen de gedeputeerden met vlijt en ernst dit werk voortzetten, en wordt ook de hulp der commissarissen beloofd ²⁾. Nog is men in 1601 niet verder gevorderd ³⁾, en eveneens in 1605 „wort alsnoch de vrucht verwacht van de requeste aen de Staten", waarin dit en andere misbruiken zijn vertoond ⁴⁾. Sterk verzette men zich in de verschillende synoden tegen het „spelen van rhetorica" ⁵⁾, overmits dat in dieselfde groote abuysen vermengt worden, welcke van de broederen ⁶⁾ vuyt die cracht van Goids woert lichtelyck connen aangewesen wordden. Ende zoo yemant hem daerin met eenige lichtveerdicheyt ofte wercken des vleysch vergrypt, zal naer aert der cristelycker discipline gestraft wordden". Zóó is het besluit in 1583. Eveneens drie jaren hierna, wanneer den schoolmeesters wordt verboden ⁷⁾ „het gebruyck der heydenscher ende scriftuerlycken commediën". Dit geldt voor iedere gemeente, „daer se zijn ofte int gebruyck mochten komen". Over Adolphus Venator in dit verband zullen wij elders spreken ⁸⁾.

Terecht was de synode eens, in 1586, hevig vertoornd over het misbruik ⁹⁾, dat „eenige plaetsen, tot excercitie van de waere religie gedestineert", werden ingericht „tot peerdestallen, soldaten- ende vagebonden-logisen; ende van ambachtsluyden, als visscheren ende dyergelycken meer werden misbruyckt, veronreyniget ende verwoestet, tenderende tot ergernisse ende cleynachtinge van Godes heylige woert".

Een gevolg van Roomsche superstitie werd geacht: „de onstraffelicheyt der moetwilligen dootslagers" ¹⁰⁾. Het

1) Het is nu in 1598.

2) Blz. 272.

3) Blz. 306.

4) Blz. 379.

5) Blz. 118.

6) Nl. de predikanten.

7) Blz. 136 vg.

8) Zie beneden onder hoofdstuk D, N°. 21.

9) Blz. 134.

10) Blz. 219.

was een oud recht, door de geestelijkheid aan misdadigers verleend, dat deze op kerkhoven en in kerken en kloosters vrij waren van straf, zoolang zij zich daar bevonden¹⁾. Brandt zegt²⁾: Hiermede maakte de Kerk „sich veel aensiens onder 't gemeene volk”, maar was „het burgerlijk gerecht in den weg”. Voor het eerst wordt over deze zaak gesproken in 1581³⁾. De resolutie der classis Enkhuizen „belangende dat vryhoff der dootslaegers” wordt dan door de synode „geconfirméert”. (In margine staat daarbij in één der handschriften: „Deest resolutio”). Men bemerkt in 1595 zelfs⁴⁾ (het is weer de classis Enkhuizen, die daarover spreekt), dat „moetwillige dootslageren in steden en dorpen naer vercregen lantwinninghe hen moetwillichlyc verthoonen”. Men wil dit den Staten mededeelen, opdat daarop orde moge gesteld worden⁵⁾, onder opmerking, „dat de torn Gods door soodanige sonden wert ontsteken, te meer oock dewyle sulcke lantwinningen in tsGravenhage, ende niet by den subalternen overheden werden gegeven”. Den Staten vraagt men in 1606⁶⁾ om alle middelen te gebruiken tot verhindering van het overvloedig doodslaan. Terstond daarop wordt het elken Christen verboden om tot „soen over eenen dootslach in eeniger manieren gelt te nemen, aengesien diegene, die na den soen staen, geen ander ooghemerck en hebben in desen, dan omdat sy te beter tparadoen van de hooghe overicheijt soudén mogen becommen”, en zóó het recht dus niet zijn goeden loop neemt. Alleen is het aannemen van geld geoorloofd, als „sulcx by de overicheijt verstaen wierde tot reparatie van de schade ofte assistentie van de weduwe ofte kinderen, die de nedergeslagene nagelaten heeft”. Natuurlijk is het een „procureur” verboden⁷⁾, „ten Hove te reijssen aen de hooge overicheijt, om een officier van een subalterne

1) Schotel, *De openbare eeredienst*, dl. I, blz. 20 vg.

2) *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 36, 42; Wagenaar, *Amsterdam*, dl. I, blz. 224.

3) Blz. 83.

4) Blz. 208.

5) Blz. 215.

6) Blz. 392.

7) Blz. 394.

vierschare de handen te doen sluytten, dat hy tegen eenen openbaren dootslager niet en sal procederen". Deze handelt tegen den eed, bij het aanvaarden van zijn ambt afgelegd, en de kerk, waar hij woont, moet hem vermanen. De kerk moet ook tegen hem „handelen, dat tselve met discretie ende na eysch der sake sal geschieden". Het was eindelijk de begeerte der gemeente te Enkhuizen, dat de synode zou optreden ter „belettinge van zekere brouwerijen" ¹⁾. De synode besluit, dat uit elke classe een gedeputeerde benoemd moet worden, om deze zaak op den eersten Maandag in Juli 1584 te behartigen, waartoe zij zich te Amsterdam zullen vereenigen.

De dissenters. — Wie zich niet „met der kercke in conformiteyt" wilde stellen, maakte zich schuldig aan „scheurmakinge" en er stond voor hem geen andere weg open, dan: „om vergevinge bidden, beterschap beloven, met hantgevinge versoeninge betuygen, tnachtmael met de gemeynthe vredelyck houden, voortaan nyet doen, sonder advys ende voerganck des dienaers ofte des classis, sonder by den classe ordentlyck geëxamineert te zijn", enz. Conventikelen zijn verboden, „hoewel men niet verhinderen wil, dat vijf of ses te samen comen, om eenige conferentien wt den woorde des Heeren te houden" ²⁾. Maar „conventiculen van private personen, die geene beroepinghe hebben, met singen der psalmen, voorgaende gebeden, wtlegginge der schrifture, ende applicatie derselver syn directelyck strijdende tegen het woort des Heeren ende kerckenordeninge. Sy connen lichtelyck den gemeenen stant des lants beroeren; derhalven sal de classis, daer dit geschiet, haer devoor doen, om dit te weeren". En zoo noodig roepe deze de hulp in der synode of van hare gedeputeerden.

In 1601 luidt het, dat de Ubiquisten, Martinisten en Flacianen zeer in aantal toenemen ³⁾; en „haer vertoonen ende dragen met grooter lasteringe ende bitterheyt tegen

1) Blz. 128.

2) Blz. 285.

3) Blz. 308, 419. Dr. J. Reitsma, *Geschiedenis*, 2de dr., blz. 107.

de Gereformeerde keercken". Plaatselijke bestrijding wordt voor het oogenblik het beste geacht. Later, in 1607, zal men den handel tegen hen maar uitstellen tot de aanst. nationale synode. — Ook de Jezuïeten doen veel kwaad ¹⁾. Hun zondenregister bevat: groote insolentie ende stoudtmoedicheyt, met offensusse haerder affgrisselicke misse ende ander superstitiën van doepen ende trauwen, voorstellinge haerer valscher leer, directelic stridende tegen die evangelische waarheyt, openbare schoelen houden, in denwelcke sy superstitiën in die teedere jeught planten, -alles streckende tot onteeringe van Gods heylige naem, tot verachtinge van de suver leer des h. evangeliums, daermit de Heer dese provinciën begaeft heeft, ooc tot groete paertieschap ende viandtlicken haet der ondersaeten". Een request zal men zenden aan de Staten, om hen te verzoeken, dit alles tegen te gaan. Men moet echter zorgen, „eenige notabele exempelen te weten" ²⁾. Een voorbeeld hiervan is aan te wijzen op Tessel ³⁾. — Wel zijn er plakكاتen door de Staten uitgevaardigd tegen papistische conventikelen en boeken in 1593 ⁴⁾; toch werden deze door de plaatselijke overheden niet voldoende ten uitvoer gelegd, zoodat men „met seker bewijs clachtich sal moeten zijn bij die hooge overicheit". Het volgende jaar, 1594, spreekt men van de conventikelen der Papisten, niet alleen „tot oeffeninghe haerder religie" ⁵⁾, maar ook van hunne „dreygementen ende opentlyck geweld tegen die van de suyvere religie". Wederom zal men met zeker bewijs tot de Staten zich richten, „met verhael, dat sulcke papen, als autheurs sulcker quaden meest wt Haerlem comen". De predikanten P. Plancius en Joh. Bogaert hebben zich mede voor deze zaak herhaaldelijk naar Den Haag begeven ⁶⁾ en daar gearbeid tot tevredenheid der synode, want zij konden in 1595 rapporteeren, dat de Staten „het voorgaende placcaet sullen renoveeren, ende dat daerby expresselyc sal werden geordonneert, dat de peinen, daerin begrepen,

1) Blz. 147.

2) Blz. 436.

3) Blz. 364.

4) Blz. 172. Dr. J. Reitsma, *Geschiedenis*, 2de dr., blz. 121, 125.

5) Blz. 186.

6) Blz. 198 vg.

verbuert werden", ook al is zulk een conventikel gehouden „sonder presentie van eenigen paep ofte munick". Ook zullen gestraft worden, al wie zich door hen laten trouwen of doopen, evenals de getuigen daarbij. Wie zulke samenkomsten bekend maakt, om de menschen bijeen te roepen, ontvangt „vierdubbele boete" ¹⁾. — Wij hooren nu niet van deze dingen vóór 1603, wanneer de gedeputeerden van Groningen verzoeken om medewerking, dat ook aldáár de conventikelen „geheelyken sullen worden geweeret". Deze wordt toegezegd ²⁾. In 1604 klaagt de cl. Alkmaar over het indringen der Jezuïeten in de scholen ³⁾, en na twee jaren wendt men zich weer tot de Staten, want zij vermenigvuldigen zich dagelijks! — Den priesters wordt verweten, dat zij de eenvoudige zielen verstrikken, huwelijken inzegenen, herdoopen en hertrouwen, openbare „tsamenloopinge" veroorzaken, „tot grooter schade ende nadeel van den voortganc des h. evangelii dagelicx toenemende"; dat zij „beroerten aen alle plaetsen" verwekken; „daerbeneven de bedevaerden, dewelcke in velen plaetsen noch onverhindert ghepleecht worden ⁴⁾, ommevangen, omleydinge der beesten om die kercken" ⁵⁾, indringen in den dienst „met superstitiën op de kerkhoven ende andere plaetsen" ⁵⁾, enz. — Men wilde wel eene disputatione tegen hen uitlokken, met toestemming der Staten ⁶⁾, om hen zóó eenmaal „gantsch te connen confondieren". Men besluit in 1592 dit over te laten aan eene generale synode om hierover eene beslissing te nemen, „als zynde een zake, alle kercken int gemeyn antreffende". — De bagijnen gingen in die dagen volgens eene klacht in 1586 ⁷⁾ in sommige steden „met groote ontstichtinge noch in haer gewoenlyck superstitiose habyt en worden doer die onderlingen bywoonungen grootelycx in die affgoderyen gesterct".

1) J. Wagenaar, *Amsterdam*, dl. II, blz. 217 vg.

2) Blz. 341.

3) Blz. 364.

4) Resp. blz. 436, 165, 161, 306, 135, 62, 207.

5) Zie Dr. L. Knappert, *Tijdspejel*, 1901, blz. 23 vg.

6) Blz. 62, 64.

7) Blz. 136.

De Brownisten, omstreeks 1599 uit Engeland gekomen, maken vele lidmaten onrustig¹⁾. De kerk van Amsterdam vraagt in 1601, waarvoor zij te houden zijn. De 10 redenen, waarom zij zich hebben afgescheiden, vermeldt ook Brandt²⁾. Vooral klagen de Brownisten er over, dat de Gereformeerden God dienen in de afgodische kerken van den antichrist, dat de Amsterdamsche gemeente zeer verward is, dat de huwelijken ook in de kerk worden gesloten, „daert wt zyn nature alleenlyck tot de politie behoort, dat de kerck sekere dagen viert, als der gheboorte, der opstandinge, der hemelvaert, etc.” Om deze redenen worden de Brownisten genoemd: „schismatici ofte schuermakers”. Buitendien hadden de Brownisten, „die in de stadt Amsterdam hare conventiculen houden”, het voornemen, „die keercke des Heeren binnen dezelve stadt te bannen”. Wat zal men hiertegen doen? „Niet wt vrees des bans, maer tot voorcominge eeniger ergernis, die daerwt onder den eenvoudigen zoude mogen ontstaen”. Eerst zullen eenige predikanten hen aanspreken met bedreiging, dat men de hulp der burgemeesters zal inroepen. Luisteren zij niet en „treden zy tot het bannen voort” en mocht „zulcks by velen rugbaer ende bekend ghemaect werden”, dan zullen de predikanten „opentlyck voor eenen yeghelycken verclaren, voor hoedanige de keercken deselve Brunisten houden ende oock van een yegelycken behooren ghehouden te werden”³⁾.

Grosthuisen.

1) Blz. 276, 306.

2) G. Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 844 vg.; zie ook: C. Sepp, *Drie Evangeliedienaren*, blz. 65 vgg.

3) Hetgeen uit de Acta van de synoden van Noord-Holland, en ook van de overige provinciën, over de Doopsgezinden was te verzamelen, vormde ik tot een afzonderlijk artikel, dat in een der eerstvolgende Jaargangen van de *Doopsgezinde Bijdragen* zal worden geplaatst.